

DARNA INSTRUMENTINIAME MUZIKAVIME IR JOS SUVOKIMAS

RŪTA ŽARSKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Straipsnio objektas – skudučių tipo instrumentų derinimas.

Darbo tikslas – išnagrinėjus lietuvių skudučių derinimo būdus ir apibendrinus garsynus, palyginti lietuvių skudučių ir kitų tautų (rusų ir komių) panašių instrumentų derinimo ypatumus, darnos suvokimą.

Tyrimo metodai – tipologinis lyginamasis ir analitinis.

Vieni seniausių pasaulio instrumentų – daugiavamzdės, arba skudučių tipo, dūdelės dažniausiai buvo derinamos trumpinant kiekvieno vamzdelio pučiamąjį galą. Lietuviai skudučius derino dviem būdais. Pirmas būdas – kai prie trumpiausio, aukščiausią garsą išduodančio skudučio derinami ilgesni, išduodantys žemesnius garsus, o antras – atvirkščiai, kai prie žemiausią garsą išduodančio ilgiausio vamzdelio paeiliui buvo priderinami aukštesnio garso – trumpesni vamzdeliai¹. Antruoju būdu šio tipo instrumentai derinti ir kitose šiaurės rytų Europos tautose: Komijoje, tarp Permės komių² ir pietų Rusijoje (Briansko ir Kursko srityse)³. Beje, lietuviai kartais apsieidavo be įprastinio pučiamojo galo pjaustymo. Jei medinių skudučių dugnas buvo užkimštas minkštos, elastingos medžiagos (kamštinio medžio arba gumos) slankiuoju kamščiu, jie buvo derinami stumdant šiuos kamščius. Tokius skudučius buvo galima nesunkiai perderinti⁴. Šiaurės rytų aukštaičiai derindami skudučius pūsdavo populiariausio apylinkės kūrinių, pavyzdžiui, „Untytės“, partijas: pirmuoju vamzdeliu muzikantas pūsdavo pirmąją partiją, o antruoju – antrąją ir klausydavo, kaip jos tarpusavyje dera, paskui trečiuoju skudučiu pučiamą partiją derindavo prie antrosios ir t. t.⁵

Iš šių duomenų matyti, kad pirmoji dūdelė buvo parenkama pagal gamintojo – liaudies muzikanto individualų vizualinį modelį. Todėl pagrindinis garsas, prie kurio derindavo kitas dūdeles, būdavo atsitiktinis – sąlygiškai žemas arba aukštas. Atsitiktinis pagrindinis garsas turėjo įtakos šių instrumentų garsynų įvairovei. Tyrimuose pasitelkiami 35-i skudučių garsynai, kurie XX a. pirmojoje pusėje buvo užrašyti Biržų, Papilio, Pandėlio, Kupiškio, Rokiškio, Panemunėlio, Zarasų ir kitose

apylinkėse (žr. lentelę). Didžiąją šių garsynų dalį, naudodamasis savo vienuolikos skudučių rinkiniu bei kamertonu, ranka užrašė tautosakos rinkėjas ir tyrinėtojas Stasys Paliulis⁶. Užrašinėdamas melodijas jis pastebėjo, kad skudučių garsaeiliuose gana dažnai skambančio garso aukštis neatitinka temperuoto derinimo. Todėl norėdamas pažymėti, pavyzdžiui, pažemintą e^2 , S. Paliulis skliausteliuose užrašydavo es^{27} . Taigi užrašymą $e(es)^2$ reikia suprasti kaip pažemintą e^2 , o $f(fis)^2$ reikštų paaukštintą f^2 . Iš S. Paliulio knygoje „Lietuvių liaudies instrumentinė muzika: Pučiamieji instrumentai“ (1959) skelbiamo 31-o skudučių garsyno šiandieną galime patikrinti vienintelio garsyno tikslumą, nes šiuo skudučių rinkiniu pagriežti trys kūrinėliai 1937 m. buvo įrašyti į fonografo plokšteles⁸. Kiek centų aukščiau ar žemiau, lyginant su temperuotu derinimu, skambėjo kiti paskudučiuoti kūrinėliai bei šių rinkinių garsynai, sužinoti nebeįmanoma, todėl tyrimuose remiamasi Adolfo Sabaliausko, S. Paliulio ir kitų mokslininkų ranka užrašytais duomenimis⁹. Kadangi daugumos garsynų patikrinti nebegalima, lentelėje garsynai pateikiami pagal S. Paliulio minėtame darbe naudojamą garsynų užrašymo sistemą¹⁰. Nors iš pirmo žvilgsnio ši sistema toli gražu nėra tobula, tačiau ji tarsi atspindi šių instrumentų specifiką, nes priklausomai nuo instrumentų konstrukcijos bei pūtimo stiprumo skudučio garsas gali svyruoti nuo 20 iki 50 ir daugiau centų.

Lentelė

Nr.	Instrumentų pavadinimai	Vietovė	Dūdelių skaičius rinkinyje	Garsynas	Garsaeilis	Garsyno apimtis
1.	Skudučiai	Biržų aps.	3	cis^2, g^2, gis^2	chazmatinis	gryn. 5
2.	Skurdutės	Biržų aps. ir vls., Rimkuškių k.	4	b^1, c^2, d^2, f^2	anhemitoninis	gryn. 5
3.	Skudai	Rokiškio aps., Panemunio vls., Čėdasai	4	es^2, g^2, a^2, b^2	d. 3, d. 2, m. 2	gryn. 5
4.	Skudučiai	Kauno gub., Zarasų aps., Jūžintų parapija	4	fis^2, as^2, b^2, c^3	anhemitoninis	sum. 5
5.	Skudučiai	Biržų aps., Vabalninko vls., Bakšėnų Ažuolyno vnk.	5	$c^2, d^2, e^2, fis^2, gis^2$	anhemitoninis	pad. 5
6.	Skurdutės	Biržai	5	$e^2, f(fis)^2, g^2, a^2, c^2$	artimas diatoniniam	m. 6
7.	Skudučiai	Biržų aps., Vabalninko vls., Savučių vnk.	5	$c^3, d^3, es^3, fes^3, ges^3$	d. 2, m. 2, m. 2, pad. 2	sum. 5
8.	"	Rokiškio aps., Panemunėlio vls., Devenių k.	5	$ais^1, h^1, e(es)^2, g(gis)^2, c^3$	chazmatinis	sum. 10
9.	"	Rokiškio aps., Pandėlio vls., Šakališkio vnk.	5	$c^2, d^2, e^2, f^2, gis^2$	diatoninis	pad. 5
10.	"	Rokiškio aps., Panemunėlio vls., Žilių k.	5	c^2, d^2, e^2, g^2, h^2	anhemitoninis	d. 7

Lentelės tęsinys

11.	"	Biržų aps., Nemunėlio Radviliškis	5	d^2, es^2, f^2, g^2, a^2	diatoninis	gryn. 5
12.	"	Panevėžio aps., Kupiškio vls., Kreivenių k.	5	c^2, d^2, e^2, f^2, g^2	diatoninis	gryn. 5
13.	"	Biržų aps. ir vls., Štakirų k.	6	$ces^2, des^2, es^2, f^2, g^2, b^2$	anhemitoninis	d. 7
14.	"	Biržų aps., Vabalninko vls., Zizonių k. (Bratėno skudučiai)	6	$dis^2, e^2, f^2, gis^2, h^2, cis^2$	m. 2, m. 2, pad. 2, m. 3, d. 2	m. 7
15.	"	Panevėžio aps., Kupiškio vls., Likalaukių k.	6	$g^1, c^2, d^2, e(es)^2, f^2, g^2$	artimas diatoniniam	gryn. 8
16.	"	Biržų aps., Vabalninko vls., Šalnių k.	6	$g^2, a^2, b^2, c^3, d^3, es^3$	diatoninis	m. 6
17.	"	Biržų aps., Vabalninko vls., Zizonių k. (S. Atkočiūno skudučiai)	6	$es^2, f(fis)^2, g^2, h(b)^2, c^3, d^3$	artimas anhemitoniniam	d. 7
18.	"	Rokiškio aps., Panemunėlio vls., Gintautų k.	6	$fis^1, a^1, c^2, d(dis)^2, e(eis)^2, gis^2$	anhemitoninis	d. 9
19.	Skurdutės	Biržų aps. ir vls., Šimpeliškių k.	6	$f^2, g^2, b^2, c^2, d^2, e^2$	anhemitoninis	d. 7
20.	"	Biržų aps. ir vls., Dirvonakų k.	6	$c^2, d^2, e^2, g^2, a^2, h^2$	anhemitoninis	d. 7
21.	"	Biržai (K. Burbulio rinkinys, 1937 m.)	6	$b(h)^1, c(cis)^2, d(dis)^2, f(fis)^2, gis^2, a(ais)^2$	artimas anhemitoniniam	d. 7
22.	"	Biržai (1966 m.)	6	$ces(c)^2, des(d)^2, es(e)^2, f^2, g(gis)^2, a(ais)^2$	anhemitoninis	m. 7
23.	"	Biržų aps.	6	$b^1, c^2, d^2, es^2, f^2, g^2$	diatoninis	d. 6
24.	"	Biržų aps. ir vls., Rimkuškių k.	6	$ces^2, d^2, f^2, as^2, ces^3, des^3$	anhemitoninis	d. 9
25.	Skudučiai	Gardino gubernija		$dis^2, e^2, f^2, g^2, a^2, h^2$	m. 2, m. 2, d. 2, d. 2, d. 2	m. 6
26.	"	Biržų aps., Vabalninko vls., Tuitodvario vnk.	6	$d^2, e^2, f^2, g^2, a^2, c^3$	diatoninis	m. 7
27.	"	Rokiškio aps., Pandėlio vls., Girsteikiškių k.	6	$c^2, d^2, f^2, g^2, a^2, c^3$	anhemitoninis	gryn. 8
28.	"	Biržų aps., Vabalninko vls., Svilių k.	6	$ces^2, des^2, es^2, f^2, as^2, ces^3, des^3$	anhemitoninis	d. 9
29.	Skurdutės	Biržų aps. ir vls., Braškių k.	7	$b^1, c(ces)^2, d^2, e^2, f^2, g^2$	d.(m.) 2, d.(pad.) 2, m. 2, m. 2, m. 2, d. 2	d. 6

Lentelės tęsinys

30.	Skudučiai	Biržų aps., Vabalninko vls., Bakšėnų k.	7	$g^1, c^2, d^2, e^2, f^2, g^2, a^2$ arba h^2	diatoninis	d. 9 arba d. 10
31.	"	Biržų aps., Vabalninko vls., Savučių k.	7	$b^1, c^2, d^2, e(es)^2, f^2, g^2, a^2, b^2$	artimas diatoniniam	gryn. 8
32.	"	Biržų aps., Papilio vls., Gudelių k.	8	$b^1, c^2, des^2, es^2, ges^2, as^2, b^2, des^2$	d. 2, m. 2, d. 2, m. 3, d. 2, d. 2, m. 3	m. 10
33.	A. Sabaliausko padirbti skudučiai, į kuriuos įeina Rimkuškių skurdutės		8	$b^1, c^2, d^2, e(es)^2, f^2, g^2, a^2, ces^2$	artimas diatoniniam	m. 9
34.	Skudučiai	Kilmės vieta nežinoma	8	$b(h)^1, c^2, d^2, e^2, f^2, g^2, a^2, h(b)^2$	artimas diatoniniam	gryn. 8
35.	"	Biržų aps., Papilio vls., Gaigalų k.	8	$a^2, h(b)^2, c(cis)^3, d^3, e^3, fis^3, g^3, a^3$	artimas diatoniniam	gryn. 8

Išanalizavus 35-is skudučių garsynus paaiškėja, kad 14 iš jų pagrįsti anhemitonine (bepustonine) garsų seka, 13 garsynų būtų galima apibūdinti kaip diatoninius arba artimus diatoniniams* (diatoniniu garsaeiliu vadinamos tokios garsų sekos, kuriose pakaitomis skamba didžiosios ir mažosios sekundos, o artimu diatoniniam – kuriuose pastebima intervalų išsilyginimo tendencija, tai yra greta mažųjų ir didžiųjų sekundų skamba dar ir tarpinės, arba neutralios), 6 susideda iš mažųjų, didžiųjų ir padidintų sekundų. Tarp gretimų vamzdelių susidarantys intervalai yra labai įvairūs: nuo mažosios sekundos iki kvartos. Garsynų apimtis turėtų priklausyti nuo dūdelių skaičiaus rinkinyje, bet ir čia matyti didžiulių skirtumų: pavyzdžiui, penkių dūdelių skirtingų rinkinių garsynų apimtis įvairuoja nuo sumažintos kvintos iki didžiosios nonos, šešių – nuo mažosios sekstos iki didžiosios nonos ir t. t. (žr. lentelę). Taigi išskirti vyraujančius, ryškesnius skudučių garsaeilių bruožus iš tiesų yra nelengvas uždavinys.

Kad muzikantai nesilaikė kokių nors nusistovėjusių derinimo taisyklių 1911 m. rašo A. Sabaliauskas: sodiečiai „visaip derina, kiekvienas, kaip jam regis geriausia: vienas derina beveik vienais pustoniais, o antras vien čielais tonais <...>“¹¹ Knygoje „Lietuvių dainų ir giesmių gaidos“ (1916) jis patvirtina, kad „skudučiuose tarpai nelygūs“, todėl vyrai prieš pradėdami pūsti sutartines, kurios taip pat buvo ir giedamos, „ilgai mėgina, kol parenka tinkamus giesmei skudučius“¹². S. Paliulis, užrašinėdamas skudučių melodijas, leisdavo pateikėjui, neturinčiam skudučių, išsirinkti

* Terminas *artimas diatoniniam* paimtas iš rusų etnomuzikologės Anos Rudnevos knygos. Mokslininkė pastebėjo, kad Kursko srities kugikliuotojos trečiąją rinkinio dūdelę suderina šiek tiek aukščiau, nei įprasta minorinėje dermėje, ir žemiau nei mažorinėje, todėl susidaro artimas diatoniniam garsaeilis su neutralia tercija, kuriame nėra nei aiškiai išreikšto minoro, nei mažoro (žr.: A. B. Руднева. Курские танки и карагоды: Таночные и карагодные песни и инструментальные танцевальные пьесы. М., 1975, p. 145–149).

reikiamo aukščio vamzdelius iš savo vienuolikos skudučių rinkinio. Piemuo, rodydamas, kaip Bakšėnuose buvo pučiamas kūrinėlis „Tututis“, išsirinko septynis skudučius, pradėdamas žemiausiuoju: $g, c^1, d^1, e^1, f^1, g^1$. Rinkdamasis aukščiausiąjį skudutį, jis iš pradžių pasirinko h^1 , o paskui visu tonu žemesnį – a^{13} . S. Paliulis atkreipė dėmesį ir į tai, kad nebūta kokių nors konkretesnių reikalavimų ir skudučių konstrukcijai: „Senelis Juoza (Juožas Bičiūnas) turėjo šešių skudučių komplektą iš builio. Įdomu, kad skudučiai buvo labai skirtingo ilgio, todėl jų tonų intervalai buvo didesni negu biržėnų ar vabalninkėnų“¹⁴.

Skudutininkų abejingumą atliekamos melodijos tikslumui rodo ir 1973 m. užrašyti duomenys, kai pateikėjas, demonstruodamas dvi skirtingas sutartinės partijas, jas paskudučiuoja vienais skudučiais, o po keleto minučių, pūsdamas tą pačią sutartinę dviese su kitu atlikėju, pirmąją partiją jau pučia antrosios, o kitas muzikantas antrąją partiją – pirmosios partijos skudučiais¹⁵.

Iš aptartų derinimo būdų ir pateiktų pavyzdžių aiškėja, kad lietuviai skudučius parinkdavo iš akies ir derindavo iš klausos*. Atrodytų, kad atlikėjams mažai rūpėjo derinimo tikslumas ir nebuvo nusistovėjusių bendrų derinių reikalavimų: koks garsaailis turėtų skambėti suderinus instrumentą. Naujo rinkinio su senu nelygindavo, todėl tas pats žmogus kiekvieną kartą pasigamindavo skirtingo derinimo skudučius. Galima manyti, kad skudučiuojant buvo svarbiausia 5–8 skirtingo aukščio (palaipsniui aukštėjantys arba žemėjantys) garsai, o ne tarp gretimų garsų susidarantys intervalai. Bet tai jokia būdu nereiškia, kad muzikantui visai nerūpėjo skambančio garso aukštis, skirtingų partijų derėjimas tarpusavyje ar tai, kad buvo naudojamas netinkamai išpjautas, prastos kokybės skudutis. Atvirkščiai, yra duomenų, kad seni, patyrę skudutininkai ilgai ir rūpestingai derindavo, drožinėdavo skudučius ieškodami tinkamo sąskambio, vietoj per trumpo darydavo naują¹⁶. Akivaizdu, kad jie derino pagal tam tikrą sistemą, kuri, reikia manyti, buvo individuali, o pagrindinis derinimo kriterijus buvo atmintyje skambančios mėgstamo skudučių kūrinėlio partijos.

Lyginant su kitų šiaurės rytų Europos tautų skudučiavimo tradicijomis, reikia pažymėti, kad ir pietų rusų, ir komių skudučių tipo instrumentai derinami taip pat naudojant vizualinį ir, jei reikia, garso korekcijos metodus. Pavyzdžiui, Kursko srities rusės XX a. pabaigoje, be kitų derinimo būdų, *kugikles* dar derino ir matuodamos rankos pirštais atstumą tarp skirtingų poros dūdelių (rusų ir komių daugiamamzdžių dūdelių vienas rinkinys dar yra padalijamas į dvi, kartais – tris (Kursko sr.) vadinamąsias poras; vieną porą dažniausiai sudaro dvi arba trys, o Kursko srityje pagrindinę porą – penkios dūdelės). Dažniausiai išmatavusios pirmosios dūdelės ilgį sprindžiu, kitas dūdeles kurskietės matuodavo smiliumi, tai yra antrosios dūdelės dugnelis turi būti aukščiau už pirmosios per šio piršto storį. Taip pat matuodavo smiliaus storuoju arba didžiojo piršto plonuoju sąnariu, nago pločiu ir pan.¹⁷

* Ši teiginį puikiai iliustruoja žymaus Biržų krašto skudutininko Mykolo Venclavo dukters Kotrynos prisiminimai: „Skudučius suderino tėvelis pagal savo klausą. <...> Skudučiuoti ir dainuoti tėvelis mokė tik pagal savo muzikinę klausą“ (žr.: S. Paliulis. Apaščios apylinkių liaudies muzikantai. – Aš išdainavau visas daineles, t. 1. V., 1985, p. 90–150).

Šitaip suderinusios visas penkias poras dėdes, toliau iš klausos koreguodavo jų garsaeilio tikslumą¹⁸. Yra duomenų, jog per piršto storį savo instrumentus derino ir Briansko srities gyventojos¹⁹. Rusų folkloristas Levas Kulakovskis, rinkdamas medžiagą Briansko srities kaimuose, įsitikino, kad kuvikliuotojos dėdelių derinimui neskyrė jokios reikšmės. Pateikėjos, kurios prieš tai labai švariu unisonu suderino keletą kuviklių ansamblio porų, nors pūtė vis tą patį kūrinėlį, puikiai įvertino mokslininko atsivežtas visai nepanašaus derinimo dėdes²⁰. Tuos pačius dėsingumus patvirtina ir duomenys, užrašyti po šešių dešimtmečių – XX a. pabaigoje. Etnomuzikologė N. Saveljeva pažymėjo, kad patys garsaeiliai nebuvo svarbūs, nes moterys, pasigaminusios po keletą skirtingo derinimo rinkinių, prieš grodamos keisdavo jų sudėtį, todėl tas pats kūrinėlis kaskart skambėdavo vis kitaip. Įdomu ir tai, kad viena iš pateikėjų dėdes parinkdavo pagal principą „kad būtų skirtingos“, o jei skambėdavo mažoji sekunda, tai ji tokias *kuvikles* laikė vienodomis²¹. Permės komės, derindamos skudučių tipo instrumentus, be gana modernaus derinimo tercijos intervalais, kuris, mokslininkų nuomone, galėjo būti perimtas iš solinių daugiavamzdžių dėdelių, naudojo ir archajišką derinimo būdą. Jos iš akies parinkdavo 4–6 rinkinio vamzdelius pagal jų storį (skersmenį) ir ilgį. Tarp gretimų vamzdelių susidarantys intervalai paprastai įvairuodavo nuo mažosios sekundos iki kvartos. Vamzdeliai derinami (trumpinami) tik esant reikalui: jei skamba didesnis intervalas už kvartą arba to paties aukščio garsai (t. y. unisonas)²². Tiek rusų, tiek komių skudučių tipo instrumentų tyrinėtojai savo darbuose²³ pažymi, kad vizualinės instrumentų proporcijos – tarp dėdelių išlaikytas vienodas atstumas ir jų bendra išvaizda (vamzdelių tiesumas, gražumas, lygumas) – buvo daug svarbesnės už skambantį intervalą – girdimąjį momentą.

Išvados

Atlikti tyrimai bei sugretinimai su kitų tautų duomenimis leidžia manyti, kad liaudies muzikantams svarbiausia buvo pats instrumentas, išgaunamo garso kokybė, gražus tembras, akustinės savybės, o ne garsaeilio tikslumas. Skudutininkai neturėjo jokių instrumento standartinių išmatavimų nei absoliučių reikalavimų garso aukščiui ar tarp dėdelių susidarantiems intervalams. Vis dėlto tam tikros ribos egzistavo, ir jei dėdelių išvaizda bei išduodamo garso aukštis jas „peržengdavo“, tokia dėdelė arba visos jų rinkinys buvo laikomi netinkamais. Tačiau reikia pažymėti, kad tikslus garsų aukštis nebuvo svarbiausia: reikšmingesnė buvo pati garsų išsidėstymo tvarka – žemiausią garsą skleidžianti dėdelė, aukštesnį, dar aukštesnį ir t. t., arba atvirkščiai – pradant nuo aukščiausiai skambančios trumpiausios dėdelės, paskui – ilgesnė, dar ilgesnė ir t. t. Išeitų, kad dėdelių garsinius santykius (t. y. garsaeilį) liaudies muzikantai suvokė apibendrintai – kaip tam tikrų garso aukščio zonų sugretinimą. Taigi galima manyti, kad skirtingi garsaeiliai – instrumento darnos suvokimo išdava.

¹ Lietuvių liaudies instrumentinė muzika: Pučiamieji instrumentai. Sudarė ir paruošė Stasys Paliulis. V., 1959, p. 9.

² *Прометей Чисталёв*. Коми народные музыкальные инструменты. Сыктывкар, 1984, p. 45, 50; *Надежда Жуланова*. Инструмент, музыкант и музыка в традиционной культуре: Коми-пермяцкие многостольные флейты. – Музыкальная академия, 1997, № 3, p. 156–164.

³ *Лев Кулаковский*. Искусство села Дорожева: У истоков народного театра и музыки. М., 1965, p. 61; *Анна Васильевна Руднева*. Курские танки и карагоды: Таночные и карагодные песни и инструментальные танцевальные пьесы. М., 1975, p. 144.

⁴ Lietuvių liaudies instrumentinė muzika, p. 10.

⁵ Ten pat, p. 9.

⁶ S. Paliulis. Sutartinių ir skudučių keliais: Tautosakininko gyvenimas ir darbai. V., 2002, p. 25.

⁷ Lietuvių liaudies instrumentinė muzika, p. 379.

⁸ Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyno fonoteka (LTRF pl. 599/1–4).

⁹ Lentelėje surašyti garsynai 1, 10, 23 paimti iš: *Marija Baltrėnienė, Romualdas Apanavičius*. Lietuvių liaudies muzikos instrumentai. V., 1992, p. 68–69; 2, 5–9, 11–18, 24–35 – iš: Lietuvių liaudies instrumentinė muzika, p. 365–376; 19, 20 – iš: *Adolfas Sabaliauskas*. Lietuvių dainų ir giesmių gaidos. Helsinkai, 1916, p. 154–166; 3 – iš: *Curt Sachs*. Die litauische Musikinstrumente in der Kgl. Sammlung für deutsche Volkskunde zu Berlin. – Internationales Archiv für Ethnographie, Bd. 23, Heft 1. Berlin, 1915–1916, p. 6–7; 4 – iš: *Martinis Boiko*. Two instrumental pieces, played by a “skudučiai” ensemble and recorded by Eduard Wolter in northeast Lithuania, parish Jūžintai, 1909. – Music! The Berlin Phonogramm-Archiv 1900–2000. Berlin, 2000, p. 114–117; 21 – iš LTRF pl. 599(1–4); 22 – iš LTRF mg. 565(7–11).

¹⁰ Lietuvių liaudies instrumentinė muzika, p. 365–376.

¹¹ A. Sabaliauskas. Žiemų-rytiečių lietuvių tautinė muzika. – Lietuvių tauta: L. mokslo draugijos raštai, kn. II, d. I. V., 1911, p. 96–108.

¹² A. Sabaliauskas. Lietuvių dainų ir giesmių gaidos, p. VII.

¹³ Lietuvių liaudies instrumentinė muzika, p. 376.

¹⁴ S. Paliulis. Sutartinių ir skudučių keliais. – Aš išdainavau visas daineles, t. 2. V., 1988, p. 31–78.

¹⁵ Lietuvos muzikos akademijos Muzikologijos instituto Etnomuzikologijos skyriaus garso įrašų archyvas (KTRF) 6067(3).

¹⁶ Lietuvių liaudies instrumentinė muzika, p. 11.

¹⁷ B. M. Беляев. Русская народная инструментальная музыка. – Виктор Михайлович Беляев. М., 1990, p. 24–56; *Olga Velichkina*. The Movement Patterns in Playing Russian Pan-flutes. – European Seminar in Ethnomusicology. Oxford, 1994. The 10th Meeting of ESEM. <http://www.music.ed.ac.uk/colloquia/conferences/esem/>.

¹⁸ A. B. Руднева. Min. veik., p. 143–148.

¹⁹ Л. Кулаковский. Min. veik., p. 61.

²⁰ Ten pat, p. 63.

²¹ H. M. Савельева. Брянские кувиклы. – Вестник Российского Фольклорного Союза, 2003, № 2(7), p. 12–16.

²² H. Жуланова. Min. veik., p. 156–164.

²³ O. Velichkina. Playing Panpipes in Southern Russia: Historium Ethnography and Performance Practices (Unpublished). The Ohio State University, 1998, p. 216; H. Жуланова. Min. veik., p. 156–164.